

*Н.В. Буруківська,
кандидат філософських наук, доцент
(Академія адвокатури України)*

Теорія суспільства крізь призму комунікативної етики (Ю. Габермас, К.-О. Апель)

Ключові слова: *деліберативна політика, дискурсивна етика, життєвий світ, комунікативна етика, комунікативна раціональність, комунікативне співтовариство, лінгвістична нормативність, теорія Юргена Габермаса, філософія Карла Апеля, цінності.*

У межах сучасної соціальної філософії існує велика кількість різноманітних інтерпретацій таких понять як “громадянське суспільство”, “правова держава” та “соціальні норми”. Особливої уваги ці поняття отримали в філософських пошуках двох найвизначніших філософів доби постмодерну – Юргена Габермаса та Карла-Отто Апеля.

В історію філософії ХХ століття Ю. Габермас, автор теорії комунікативної дії, й К.-О. Апель, автор теорії комунікативного співтовариства, увійшли як творці нового критичного вчення про суспільство – вчення, що повинно подолати відчуття тупикової ситуації, в якій опинилися традиційні течії соціальної філософії в 70-х роках ХХ століття. Загальний базис, на який спираються обидві концепції – це перш за все поняття комунікативної раціональності, що конститує суспільність. Якщо Ю. Габермас пішов шляхом обґрунтування теорії суспільства на універсальних принципах мовної практики, притаманних будь-якому історичному суспільству, то К.-О. Апель намагався відшукати трансцендентальне обґрунтування соціальних норм.

В той час, як Габермас намагається випрацювати соціальну філософію, що є принадною для аналізу усіх основних інститутів суспільства, включаючи юридичні, то направленість апелівської теорії є іншою,

а його проект соціальної науки надто відрізняється від габермасівського: в ньому акценти зміщені перш за все в галузь етики. Однак при тому, що існує велика різниця і в стилі мислення, і в сфері філософських інтересів обох філософів, найбільш істотними є ті аспекти, які досліджуються в етико-соціальних доктринах і Ю. Габермаса, і К.-О. Апеля.

Обидва мислителі у комунікативній парадигмі сучасної практичної філософії демократичний політичний процес намагаються інтерпретувати в поняттєвих межах дискурсивної етики, а також розглядають комунікативне співтовариство, використовуючи прагматистський інструментарій для аналізу передумов й умов комунікації та дискурсу.

Варто зазначити, що в межах соціально-філософського аналізу дослідженням даної проблематики займалися як зарубіжні мислителі, такі як Дж. Макінтайр, Р. Рорті, М. Фуко, так і представники вітчизняної традиції – Є. Бистрицький, О. Білокобильський, А. Єрмоленко, М. Соболева, тощо.

Ю. Габермас в праці “Теорія комунікативної дії” зазначає, що в розвинених західних суспільствах в останні десятиріччя виникли соціальні конфлікти, що істотно відрізняються від традиційних для капіталізму конфліктів, пов’язаних з розподілом економічних благ. Вони формуються вже

не в галузі матеріального відтворення та не інституалізуються політичними партіями; скоріш за все вони виникають у сферах культурного відтворення, соціальної інтеграції та соціалізації й розгортаються в доінституційних формах. В них реально відображається уречевлення комунікативно структурованих галузей дії: “Нові конфлікти спалахують не в області проблем розподілу, а у зв’язку з питаннями граматики форм життя” [1, 162]. Філософ, зокрема, наполегливо і послідовно відстоює тезу про те, що народний суверенітет у сучасних складних суспільствах розчиняється в безсуб’єктних комунікативних потоках, щоб зрештою конденсуватися у формі комунікативної влади, яка, зберігаючи більш-менш спонтанний характер, здатна впливати із автономної громадськості. І цей анонімний процес перманентно живиться із комунікативних передумов, що уможливають формування волі народу та політичних рішень в площині дискурсу. На роль нової політичної ариєни висувається політична відкритість, в площині якої відбувається дискурсивне зіткнення та боротьба інтересів адміністративної й комунікативної влади.

Провідна ідея відкритості виявляється в тому, що за допомогою медіуму публічного обговорення здійснюється публічний контроль і легітимація системи політичного панування, а також консенсуально улагоджуються конфліктні ситуації у суспільстві. Оскільки смисловим ядром принципу парламентської демократії є досягнення консенсусу в процесі публічних дебатів, а в дискурсивній етиці це стає нормативним масштабом розв’язання усього спектру суспільно-політичних і правових проблем, то її цілком слушно називають етикою демократії. Більше того, виявлення етичного джерела походження правових норм дозволило К. Апелю наголошувати на етичному сенсі правової держави.

Демократичне формування громадської думки і прийняття політичних рішень в дискурсивній моделі реалізується на теоретичних засадах етики ідеальної комунікативної ситуації в перспективі ідеальної комунікативної спільноти. Ін-

ститут публічного дискурсу, закладений на таких передумовах ідеальної комунікації як свобода думок, рівність шансів в їх висловленні, намагання бути зрозумілим та ін., в площині якого легітимуються усі інші соціальні інститути, править за метайнститут, тобто інститут інститутів. У практиці відкритого універсального громадського дискурсу передбачається подолати прірву між мораллю і політикою.

Фундатори дискурсивної етики легітимуючи претензії дискурсу пов’язують його не безпосередньо із субстанцією самих цінностей, а, як вже було зазначено вище, з комунікативними передумовами, з дискурсивними правилами і формами аргументації, що запозичують свій зміст із самої структури мовної комунікації [2, 392].

Із взаємообумовленості суб’єктивної свободи дій суб’єктів приватних прав і публічної автономії громадян держави Ю. Габермас виводить внутрішній зв’язок між правовою державою і демократією [4, 662]. Він трансформує кантівську інтенцію практичного розуму в принцип дискурсу, який в його концепції деліберативної політики доповнюється принципами демократії, права і моралі. Постметафізичне розуміння раціональної організації суспільства він прагне окреслити на шляху насичення соціального устрою комунікативною раціональністю. У означеному контексті система права в формі принципів та структур правової держави постає механізмом інституціоналізації політичного дискурсу громадськості, який зі свого боку є виявом процедурного демократичного процесу, що надає легітимність і праву, й політичній владі та її політиці.

Кантівська позиція приваблює обох філософів насамперед тому, що базується на універсально значущій вимозі рівності прав та обов’язків індивідів. Успадкувавши ригористичну й егалітарну етику категоричного імперативу, комунікативісти мусять заперечувати будь-які форми морального релятивізму та примітивного етичного плюралізму, який відкидає існування загальнозначущих цінностей в емпіричному світі.

Цим зумовлено негативне ставлення Ю. Габермаса та К.-О. Апеля до мислителів,

які піддають сумніву можливість сформулювати нерелятивну нормативну етику, здатну претендувати на загальну значущість своїх настанов. Особливої критики з боку комунікативістських теоретиків зазнає Р. Рорті з його “провокативно-антиуніверсалістською позицією” щодо обґрунтування американських інституцій, а також Дж. Макінтайр і М. Фуко (через антистоїцистський пафос) та взагалі прихильники постмодернізму.

Проте монологічний суб’єктивний раціоналізм кантівського вчення комунікативісти прагнуть трансформувати в раціоналізм інтерсуб’єктивний, діалогічний, комунікативний, що втілюється в обґрунтуванні моральних норм через спілкування людей. На їхню думку, етичні норми мають формуватись у неспотвореному умовами панування дискурсу, тобто у вільному обговоренні норм і цінностей, що спираються на раціональну аргументацію. Моральної цінності для них набувають самі умови, які уможливають таке вільне спілкування, а, отже, загальнолюдський консенсус і розв’язання місцевих проблем і конфліктів, – демократія та громадянське суспільство.

Звісно, позицію Ю. Габермаса й К.-О. Апеля щодо можливості остаточного раціонального обґрунтування моральних і політичних норм у рамках спеціальних інтерсуб’єктивних процедур незаперечно аж ніяк назвати не можна. Навіть багато хто з теоретиків демократичної лівиці наполягає на праві людини обирати норми та цінності, керуючись тільки власним рішенням і не зважаючи на міру його розумності чи на вимоги колективної відповідальності людства.

Разом з тим існує ціла низка ґрунтовних розходжень між теорією комунікативної дії Ю. Габермаса та філософією комунікативного співтовариства К.-О. Апеля.

В ході аналізу їх філософських теорій можна дійти висновку, що центральним пунктом розбіжностей між філософами є їх відношення до питання про можливість кінцевого обґрунтування (*Letztbegründung*), постулат про який є наріжним каменем доктрин К.-О. Апеля. З точки зору Ю. Габермаса, кінцеве обґрунтування неможливе, а

дискурсивна комунікативна етика, утвердити яку намагаються обидва філософи, може відбутися лише шляхом звернення до ресурсів життєвого світу, які не можуть бути поставлені під сумнів його учасниками.

Джерелом нормативності для Ю. Габермаса є універсально-прагматичні вимоги до мовного висловлювання/комунікативної дії, без яких неможливий процес комунікації: це вимоги зрозумілості, істинності, правдивості та нормативної правильності. Філософ вважає, що символічно структуровану дійсність, з якою мають справу соціальні науки, неможливо зрозуміти, не беручи до уваги зазначені вимоги. Процесу розуміння в ході комунікації, а отже, й пов’язаним з ним соціальним наукам, притаманна динаміка, змістовою характеристикою якої є раціоналізація розуміння в життєвому світі, точніше – сукупність процесів раціоналізації у відповідності з вищевказаними формально-прагматичними вимогами. При цьому довгостроковою метою процесу раціоналізації в аспекті нормативної правильності дій (норм дій та зв’язаних з ними мовних актів) є наближення до структурних вимог так званої ідеальної ситуації розмови. Тим самим конститується поняття “ідеальна ситуація розмови”, яке за багатьма своїми параметрами, виступаючи як регулятор процесів навчання та раціоналізації, є функціональним аналогом поняття ідеального комунікативного співтовариства у К.-О. Апеля. Хоча він і вважає, що в такому вигляді, в якому ця ідея сформульована у Ю. Габермаса, вона є пережитком спекулятивної філософії історії [3, 24]. Відповідно до думок Ю. Габермаса, комунікація в життєвому світі на основі ресурсів розуміння, що існують в ньому, містить в собі потенціал раціональності, завдяки якому можливий процес раціоналізації. У зв’язку з цим відмова від цілей раціоналізації життєвого світу означає саморуйнування. На основі вищевказаного він робить висновок про те, що так звана слабка версія трансцендентально-прагматичного обґрунтування принципів моралі досягається у випадку, коли встановлені необхідні нормативні умови комунікації в життєвому

світі, тобто необхідні умови моральності.

Друге заперечення Ю. Габермаса будується на впевненості в тому, в комунікативній практиці соціокультурних життєвих світів міститься все, що для неї необхідно. Більше того, будь-яка спроба втручання в життєвий світ передумов, привнесених ззовні (а саме на такому статусі пропозицій, що обґрунтовуються у ході кінцевого обґрунтування, наполягає К.-О. Апел) призвело б до руйнівних наслідків для самого життєвого світу. Тому Ю. Габермас скептично відноситься до спроби кінцевого обґрунтування дискурсивної комунікативної етики, вважаючи за краще довіряти “моральним інтуїціям повсякденності”: “Моральні інтуїції повсякденності не мають потреби в просвітництві філософа... Філософська етика має просвітницьку функцію по відношенню до помилок, які виникають у свідомості людей освічених – тобто в тій мірі, в якій ціннісний скептицизм і правовий позитивізм утвердилися як професійні ідеології й проникли у свідомість повсякденності крізь призму освіти” [5, 26].

Для К.-О. Апеля є очевидним, що найчастіше мораль цілих держав і націй буває неадекватною перед лицем глобальних небезпек. Тому він не хоче сприймати спробу Ю. Габермаса підмінити рефлексивне трансцендентально-філософське обґрунтування принципів комунікативної етики шляхом звернення до моральності життєвого світу в тому її вигляді, в якому вона виявляється в ході історичного розвитку. К.-О. Апел виходить з того, що в життєвому світі потенційно закладені різні тенденції, а тому їх потрібно аналізувати для того, щоб, вчасно виявляючи, запобігати небезпечному та підтримувати корисне. А для цього потрібні відповідні критерії, які на думку К.-О. Апеля, не можуть бути отримані безпосередньо із *сфери суцього*, із історичного процесу, їх потрібно вилучати із *сфери належного*.

В апелівській трансцендентальній філософії інтерсуб’єктивності поняття ідеального комунікативного співтовариства виконує, окрім функції трансцендентальної умови істинності висловлювань у

реальному комунікативному співтоваристві, ще й функцію ідеалу, який потрібно реалізовувати в соціальній практиці. У прийнятті положення про кінцеве обґрунтування К.-О. Апелем й неприйнятті його Ю. Габермасом лежить основна лінія протиріч між формально-прагматичною й трансцендетально-прагматичною теоріями.

І Ю. Габермас, і К.-О. Апел розглядають свої соціально-філософські доктрини як реконструктивну соціальну науку. Для них характерно розуміння того, що суспільна теорія нерозривно пов’язана з теорією пізнання. Обидва філософи вважають, що для соціальної теорії важливим є аналіз прагматичних умов комунікації. Ю. Габермас виходить з того, що влаштування суспільних систем не може бути правильно описано без теоретико-пізнавального аналізу “когнітивних успіхів” учасників життєвих світів того чи іншого соціуму. З іншого боку, теоретико-пізнавальна комунікативна компетентність потребує перевірки шляхом її використання як конструктивного засобу в теорії соціальної еволюції. Тим самим формується особливий характер соціальної теорії: радикальна критика пізнання будується як теорія суспільства. Теорія суспільства, що розуміється як критика, повинна створити критерії такої критики: претендуючи на достовірне пізнання, вона повинна вказати на умови можливості такого пізнання.

Ю. Габермас, намагаючись сформулювати такі умови, обґрунтовує їх як задані для певного людського суспільства на тому чи іншому рівні його розвитку. Він виконує поставлену задачу шляхом раціональної реконструкції пізнавальної компетентності, що розуміється не як вроджена компетентність, а як така, що розвивається в ході еволюції. Мова йде про апріорі, але воно на відміну від розуміння апріорі в трансцендентальній філософії І. Канта й в модифікованому вигляді в трансцендентально-прагматичній філософії К.-О. Апеля розглядається не як суворе трансцендентальне апріорі, встановити яке можливо в ході трансцендентальної

рефлексії, а як завжди існує, але таке, що піддається історичній зміні; і теорія суспільного розвитку, що розуміється як матеріалістична теорія еволюції, є для Ю. Габермаса засобом опису закономірностей зміни пізнавальних можливостей. К.-О. Апель будує власну теорію суспільства, виходячи з іншої понятійної стратегії – як теорію реалізації принципів ідеального комунікативного співтовариства в реальному комунікативному співтоваристві. У рамках “трансцендентального дискурсу” (ідеальної чи трансцендентальної комунікації) виробляються норми для будь-якого “реального співтовариства інтерпретаторів”, тобто, зрештою, здійснюється легітимна комунікація.

Незважаючи на відмінності формально-прагматичної та трансцендентально-прагматичної методології в їхніх підходах до побудови критичної теорії суспільства, необхідно зазначити, що існує й загальний базис, на якій спираються і універсальна, і трансцендентальна прагматика. Це перш за все поняття комунікативної раціональності, в якому кантівський постулат про умови можливості об’єктивного пізнання, що пов’язані з умовами можливості раціонального обґрунтування норм, був переосмислений шляхом лінгвістичної трансформації теоретичного та практичного розуму в кантівському розумінні. Відповідно до такої трансформації умови можливості та значимості об’єктивного пізнання, з одного боку, і питання про можливість належної пове-

дінки – з іншого, зводяться до умов можливості інтерсуб’єктивного розуміння.

Другим важливим постулатом і формальної, і трансцендентальної прагматики є твердження, що саме в мові, в комунікації закладені прагматичні основи інтерсуб’єктивності, що нормативні умови комунікації є підґрунтям соціальної та моральної нормативності в найширшому розумінні: “Соціальний простір сумісно освоюваного життєвого світу, що відкривається в розмові, дає ключ до комунікативно-теоретичного поняття суспільства” [6, 332]. Таке лінгвістичне розуміння нормативності задає новий масштаб для критики, критерієм якого стає не “об’єктивне пізнання” (як в позитивізмі), а процедурні норми процесу комунікації в його соціальному вимірі. Тим самим Ю. Габермас і К.-О. Апель претендують на те, щоб універсальна та трансцендентальна прагматика розглядалися як сучасні версії критичної теорії, вільні від антиномічності класичної критичної теорії, джерелом якої є суб’єкт-об’єктна парадигма філософії з притаманним їй вузько інструменталістським розумінням розуму.

На основі поновленої критичної теорії соціального пізнання універсально-прагматична та трансцендентально-прагматична філософія намагаються сформулювати умови можливості практики, що претендує на назву моральної, а, отже, розумної практики.

Список літератури:

1. **Фурс В.Н.** Философия незавершенного модерна Юргена Хабермаса / В.Н. Фурс. – Минск, 2000.
2. **Хабермас Ю.** Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас. – СПб: Наука, 2001.
3. **Apel K.-O.** Normative Begründung durch Rekurs auf lebensweltliche Sittlichkeit? // A. Honneth und andere (Hg) Zwischenbetrachtungen. Im Prozess der Aufklärung, 1985.
4. **Habermas J.** Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und Staatstheorie. – Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1994.
5. **Habermas J.** Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln, Frankfurt, 1983.
6. **Habermas J.** Entgegnung // Honneth A., Joas H. (Hg.), Kommunikatives Handeln. Beiträge zu Jürgen Habermas’ Theorie des kommunikativen Handelns. Frankfurt, 1986.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются философские идеи Ю. Габермаса и К.-О. Апеля касательно возможности рационального обоснования моральных и политических норм в рамках специальных интересубъективных процедур.

SUMMARY

In the article the philosophical ideas of J. Habermas and K.-O. Apel are analyzed concerning possibility of the rational explanation of moral and political norms within the framework of the special inter-subjective procedures.

*Рекомендовано кафедрою
теорії та історії держави і права*

Подано 12.01.09